

Економіка

УДК 338.43:504

© 2023

КОНЦЕПТУАЛЬНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ЕКОЛОГІЧНО ОРІЄНТОВАНОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ КАРПАТСЬКОГО РЕГІОНУ УКРАЇНИ

О.В. Паленичак

кандидат економічних наук

Інститут сільського господарства Карпатського регіону НААН

с. Оброшине Львівського р-ну Львівської обл., 81115, Україна

e-mail: lxan@ukr.net

ORCID: 0000-0001-6880-0029

Надійшла 12.06.2023

Мета. Розкрити концептуальні аспекти розвитку екологічно орієнтованого підприємництва в аграрному секторі на регіональному рівні. **Методи.** Застосовано загальні та спеціальні наукові методи: діалектичний, дедуктивний, індуктивний, аналізу й синтезу, групування, графічний, SWOT-аналіз. **Результати.** Проаналізовано тенденції щодо концентрації земельних ресурсів у досить великих за розмірами фермерських господарствах. Проведено SWOT-аналіз екологічно орієнтованого сільськогосподарського виробництва у Карпатському регіоні України, який дав змогу виявити сильні і слабкі сторони його функціонування. Розкрито концептуальні аспекти розвитку екологічно орієнтованого сільськогосподарського виробництва на регіональному рівні, що передбачають: обґрунтування і розроблення нормативно-правового забезпечення з метою визначення критеріїв зарахування місцевостей до гірських; реалізація обласних агропромислових програм, де мають відобразитися стратегічно важливі питання стимулювання виробництва і відродження традиційних напрямів спеціалізації в умовах гірських територій; державна підтримка суб'єктів господарювання, які здійснюють виробничу діяльність у важких умовах на схилі землях, що характеризуються порівняно низькими якісними показниками ґрунтового покриву; формулювання у статуті господарюючих суб'єктів екологічних принципів управління. **Висновки.** Результати досліджень можуть бути використані при обґрунтуванні конкурентної екологічної стратегії аграрних підприємств Карпатського регіону України, яка здатна стати дієвим механізмом реалізації їх виробничо-ресурсного потенціалу і сприяти розширенню ємності внутрішнього агропродовольчого ринку якісної та безпечної продукції, що відповідає світовим стандартам.

Ключові слова: довкілля, землекористування, виробничо-ресурсний потенціал, стратегія, продукція, географічне зазначення, ринок.

DOI: <https://doi.org/10.31073/agrovisnyk202308-09>

Важливою умовою забезпечення ефективного і конкурентоспроможного розвитку аграрного сектору вітчизняної економіки є врахування екологічної складової на всіх етапах його функціонування. На загальнодержавному рівні сучасні тенденції землекористування характеризуються поширенням деградаційних процесів в агро-екосистемах, недотриманням технологічних вимог у виробничій діяльності, низьким рівнем відповідальності за порушення природоохоронного законодавства. Водночас спостерігається тенденція до обізнаності споживачів щодо екологічності продукції і зростаючого попиту на неї. У зв'язку з цим актуалізується проблема створення організаційно-економічних передумов для екологічно орієнтованої підприємницької діяльності, що відповідатиме певним критеріям, до яких належать закріплення у статуті організації основної мети виконання робіт та надання послуг, спрямованих на збереження довкілля; реалізація природоохоронних програм державного та регіонального значення; виробництво продукції, що включає витрати на здійснення екологічнобезпечних заходів.

Екологічні проблеми у виробничій діяльності аграрних підприємств, що потребують розв'язання на основі інформаційного та інституційного забезпечення, використання та вдосконалення важелів державного регулювання, досліджували такі сучасні вітчизняні вчені, як Л.Г. Ліпич, П.П. Мельник, А.Я. Сохнич, З.Б. Живко, О.І. Дребот, О.І. Фурдичко, О.В. Ходаківська, Є. Мішенін, В.А. Чудовська, О.І. Шкуратов [1–8]. Водночас недостатньо уваги приділяється концептуальним аспектам формування і розвитку екологічно орієнтованого підприємництва в реаліях вітчизняної економіки та її інтеграції у світову господарську систему, що зумовлює необхідність розгляду цього питання на загальнодержавному та регіональному рівнях. Як засвідчує вітчизняний і зарубіжний досвід, екологічно орієнтована стратегія аграрних підприємств є джерелом

їх конкурентоспроможності та важливою передумовою нарощування якісної і безпечної рослинницької й тваринницької продукції для задоволення попиту споживачів на внутрішньому та зовнішньому ринках.

Мета досліджень — розкрити концептуальні аспекти розвитку екологічно орієнтованого підприємництва в аграрному секторі на регіональному рівні. Об'єкт дослідження становить процес системного переходу регіональних товаровиробників від традиційного підприємництва до екологічно орієнтованого за сталого розвитку сільських територій.

Методи досліджень. У дослідженнях використано наукові методи для отримання обґрунтованих результатів. Крім загальних наукових методів — діалектичного, дедуктивного та індуктивного — застосовано аналіз і синтез для вивчення, узагальнення та систематизації організаційно-економічних передумов трансформації традиційного аграрного виробництва до екологічно орієнтованого; групування — для обґрунтування тенденцій використання земельних ресурсів у фермерських господарствах з урахуванням площі сільськогосподарських угідь; графічний — для візуалізації даних та ілюстрації досліджуваних явищ; матричного аналізу (SWOT) — для обґрунтування перспективи формування й розвитку екологічно орієнтованого сільськогосподарського виробництва в Карпатському регіоні України.

Результати досліджень. Існуюча система виробництва в аграрному секторі вітчизняної економіки істотно порушує природну рівновагу і не сприяє збереженню навколишнього природного середовища. Сучасний економічний розвиток здійснюється в умовах глобальної екологічної кризи, зумовленої антропогенними і техногенними чинниками. Вплив підприємницької діяльності на довкілля досягнув критичної точки, як наслідок екологічна криза може перетворитися на катастрофу світового масштабу, що визначає об'єктивну необхідність змістовного переосмислення

взаємодії сучасних процесів виробництва та навколишнього природного середовища, а також обґрунтування нових підходів до еколого-економічного управління підприємствами [9].

У світовій практиці розрізняють такі принципи екологічно спрямованого сільськогосподарського виробництва:

- встановлення правил ведення сільськогосподарства — Кодекс належної сільськогосподарської практики (проект UNDP/GEF «Зниження забруднення довкілля через зміни в сільськогосподарській політиці та демонстрації пілотних проєктів» для басейну р. Дунай); Кодекс доброї сільськогосподарської практики (регламентується Директивою Ради ЄС щодо захисту вод від забруднення, спричиненого нітратами з сільськогосподарських джерел); Добрі умови сільського господарства та навколишнього середовища (Директива ЄС 1782/2003/ЄЕС); Спільні стандарти Доброї фермерської практики (Директива ЄС 1257/1999/ЄЕС);

- поширення низькозатратних (збалансованих, компромісних, адаптивних) систем виробництва — аналоги LISA/LEISA (Low (External) Inputs in Sustainable Agriculture): низькозатратне підтримувальне сільське господарство, міні-землеробство (Biointensive Mini-Farming), біодинамічне землеробство (Biodynamic Agriculture), ЕМ-технології (Effective Microorganism Technologies). Найбільшого поширення у світі та державну підтримку в цій групі дістали технології LISA/LEISA;

- розвиток органічного (біологічного, екологічного) виробництва — широке використання біологічних підходів у сільськогосподарському виробництві (гній, сидерати, мінімізація обробки ґрунту, біологічне розпушування і структуризація ґрунту, біологічне переведення азоту в органічні сполуки, біологічна боротьба з бур'янами, збудниками хвороб та шкідниками), відмова від застосування пестицидів або регламентоване їхнє використання лише при обробленні насіння; заборона використовувати генетично модифіковані організми. У Європейському Союзі органічне виробництво та маркування органічних продуктів регламентуються Постановою Ради (ЄС)

№ 834/2007 від 28.06.2007, базовими стандартами Міжнародної федерації органічного сільськогосподарського руху (International Federation of Organic Agriculture Movements, IFOAM), Продовольчої та сільськогосподарської організації ООН (Food and Agriculture Organization of the United Nations, FAO) та Кодексом Аліментаріус (Codex Alimentarius) Всесвітньої організації охорони здоров'я;

- поєднання технологій сільськогосподарського виробництва з природоохоронними заходами (наприклад, підсівання або висівання на полях рослин, які підтримують кормовий ланцюг місцевих тварин) [10].

Підприємницька діяльність, що базується на зазначених принципах, забезпечує взаємоузгодженість економічних і екологічних процесів, сприяє сталому розвитку сільських територій. Водночас зауважимо, що в умовах функціонування аграрного сектору України лише одному з цих принципів — органічному виробництву — приділяється належна увага: обґрунтовується правове забезпечення і регламентуються напрями та обсяги державної підтримки.

З огляду на специфіку функціонування й розвитку аграрної сфери вітчизняної економіки в сучасних умовах господарювання і складний фінансово-економічний стан переважної більшості малих та середніх сільськогосподарських підприємств з одночасним господарюванням на орендованих землях потужних агрохолдингів, які не піклуються про охорону сільськогосподарських угідь, якісний стан ґрунтового покриву, доцільно вживати термін «екологічно орієнтоване підприємництво», що певною мірою враховує екологічну складову на всіх етапах виробничої діяльності й передбачає дотримання природоохоронного законодавства [11]. У національному законодавстві акцентується увага на підприємстві як сфері економічної діяльності, що характеризується певним ступенем ризику. Так, у ст. 42 Господарського кодексу України від 16 січня 2003 р. декларується, що підприємництво — це самостійна, ініціативна, систематична, на власний ризик господарська діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання (підприємцями) з метою досягнення економічних

і соціальних результатів та одержання прибутку. Враховуючи високі затрати на здійснення природоохоронних заходів, їх пролонгований вплив на довкілля і значний термін окупності або навіть низький рівень результативності, використання терміну «підприємництво», який розглядається крізь призму ризикованості, є цілком виправданим і заслуговує на широке використання в методології наукових досліджень.

В економічно розвинених країнах не використовують термін «екологічно орієнтоване підприємництво», що зумовлено жорсткими екологічними вимогами на всіх етапах виробничої діяльності, високим рівнем правової відповідальності, широким використанням системи екологічного менеджменту, застосуванням HACCP (Hazard Analysis and Critical Control Point) — системи аналізу ризиків, небезпечних чинників та контролю критичних точок. У міжнародному масштабі підтримується Концепція креативного розвитку підприємства та побудови бізнес-моделей, що поєднує економічні, соціальні та екологічні аспекти. Реалізація цієї концепції сприяють рішення міжнародних організацій, а також процеси, що відбуваються на інвестиційних ринках. Особливу роль при цьому відіграє ООН, де розроблено Основи відповідального інвестування (Принципи відповідального інвестування) з акцентуванням уваги на екологічних аспектах [12].

Карпатський регіон України характеризується специфічними природно-кліматичними умовами і порівняно низьким рівнем забруднення навколишнього природного середовища. До найважливіших стратегічних документів, спрямованих на збереження природно-заповідного фонду, підвищення результативності використання виробничо-ресурсного потенціалу Українських Карпат, належить Рамкова конвенція про охорону та сталий розвиток Карпат, закони України «Про статус гірських населених пунктів в Україні», «Про стимулювання розвитку регіонів», «Про транскордонне співробітництво» та Концепція розвитку гірських територій Українських Карпат.

З метою комплексного розв'язання першочергових посталих проблем в економічній

сфері за умови збалансованості інтересів підвищення якості життя населення гірських територій та збереження їх екосистем було розроблено Державну програму розвитку регіону Українських Карпат на 2020–2022 роки (затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 20 жовтня 2019 р. № 880). Через відсутність цільового фінансування з державного бюджету у 2020 р. Програму виконано лише на 76%.

У досліджуваному регіоні в умовах перманентного деструктивного впливу сільськогосподарського виробництва на довкілля важливими детермінантами розвитку екологічно орієнтованого підприємництва в аграрному виробництві є наявність специфічних еколого-геологічних особливостей для формування регіонального бренду на основі виробництва якісної і безпечної продукції з географічним зазначенням; значна частка невеликих фермерських господарств (64,7%) з площею угідь до 500 га як потенційних adeptів екологічного способу господарювання; висока місткість продовольчого ринку завдяки наявності потенційних споживачів середнього класу і функціонування туристично-рекреаційної сфери.

Враховуючи загострення екологічної ситуації на макрорівні, спричиненої високоінтенсивним сільськогосподарським виробництвом і військовою агресією РФ проти України, стратегічно великого значення набуває розвиток екологічно орієнтованого підприємництва в Карпатському регіоні, що має вигідне геополітичне становище, значний земельно-ресурсний потенціал і порівняно низький рівень забруднення довкілля. Як засвідчує досвід економічно розвинених країн, з метою сталого розвитку сільських територій значна увага має приділятися фермерським господарствам, які сприяють зайнятості працездатного населення та збереженню навколишнього природного середовища. За даними Державної служби статистики України, протягом 2017–2021 рр. у Карпатському регіоні України спостерігалася тенденція до зменшення кількості фермерських господарств з площею угідь до 100 і 100–500 га за рахунок їх переходу під контроль суб'єктів підприємницької

діяльності з більшим земельним банком (рисунок).

Статистичні дані щодо концентрації землекористування у великих за розмірами фермерських господарствах свідчать про переваги крупномасштабного виробництва, що дає можливість отримувати вищі прибутки на одиницю сільськогосподарських угідь. Водночас ці фермерські господарства здатні сформувати належний рівень товарності вирощеної продукції та забезпечити скорочення ланцюгів її постачання.

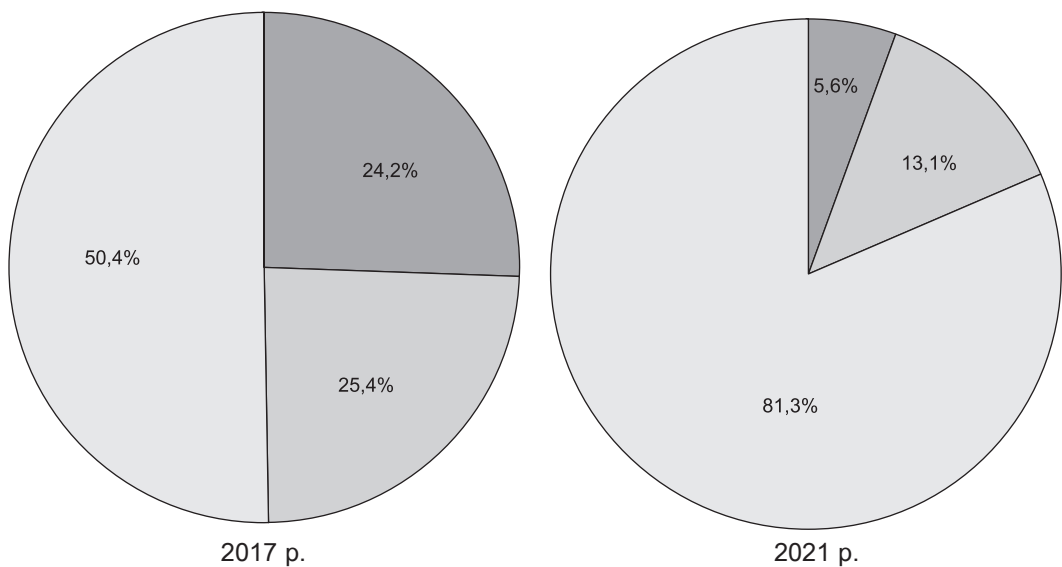
У результаті SWOT-аналізу перспектив формування і розвитку екологічно орієнтованого сільськогосподарського виробництва в Карпатському регіоні України виявили сильні сторони, які можна вважати конкурентними перевагами. Водночас детальний аналіз слабких сторін дає змогу зменшити негативний вплив або уникнути його (таблиця).

У Карпатському регіоні України екологізація аграрного виробництва створює сприятливі організаційно-економічні передумови для нарощування обсягів традиційних видів аграрної продукції з географічним зазначенням. У цьому контексті слід наголосити не лише на необхідності правового захисту найменувань товарів ЄС із географічним

зазначенням, а й на використання терміна якості «гірський продукт».

Зростання обсягів сільськогосподарського виробництва в досліджуваному регіоні супроводжується концентрацією земель у підприємствах агрохолдингового типу, які їх орендують на низинних територіях і спеціалізуються на вирощуванні переважно експортно орієнтованої і стабільно прибуткової рослинницької продукції. Для сільськогосподарських товаровиробників, що здійснюють виробничо-економічну діяльність у складних умовах на схилі землях Карпатського регіону України, науково обґрунтованою і традиційно важливою є вузькогалузева спеціалізація — молочно-м'ясне скотарство. Відродження цієї галузі в передгірських і гірських районах завдяки застосуванню цінової надбавки на продукцію з географічним зазначенням забезпечить збільшення частки сімейних фермерських господарств у загальній структурі сільськогосподарського виробництва, їх конкурентоспроможний розвиток.

В Україні жодний законодавчий акт не визначає умов і критеріїв зарахування місцевостей до гірських, на відміну від нормативно-правових вимог, які передбачені щодо

Питома вага фермерських господарств із площею угідь: ■ — до 100 га; ■ — від 100 до 500 та ■ — понад 500 га (2017 і 2021 р.) у Карпатському регіоні України, %

1. SWOT-аналіз перспектив формування і розвитку екологічно орієнтованого сільськогосподарського виробництва в Карпатському регіоні України

Сильні сторони S	Слабкі сторони W
1. Сприятливі природно-кліматичні умови для вирощування основних видів рослинницької та тваринницької продукції 2. Значна частка сільського населення працездатного віку, зайнятого у фермерських господарствах 3. Вигідне транскордонне розміщення 4. Високі ціни на органічні, місцеві, традиційні продукти з географічним зазначенням 5. Створення бренду з географічним зазначенням	1. Погіршення якісного стану земель сільськогосподарського призначення внаслідок поширення деградаційних процесів 2. Високий ступінь зношення основних виробничих фондів 3. Відсутність державної підтримки регіональних сільськогосподарських товаровиробників зі складними умовами господарювання (схиліві землі, порівняно низькі якісні показники ґрунту) 4. Формування невеликих партій оптової продукції у фермерських господарствах 5. Порівняно низький рівень купівельної спроможності потенційних споживачів сертифікованої продукції із географічним зазначенням
Можливості O	Загрози T
1. Розширення зовнішньоекономічних зв'язків у результаті транскордонного співробітництва 2. Підвищення ефективності використання виробничих потужностей переробних підприємств харчової промисловості 3. Зростання рівня використання туристично-рекреаційного потенціалу 4. Широке використання екологічного маркетингу і розвиток мережі фірмової торгівлі 5. Економічний механізм екологічного регулювання (наприклад, використання зелених публічних закупівель)	1. Диференціація рівнів заробітної плати в різних галузях економіки, вплив працездатного населення до країн близького та далекого зарубіжжя 2. Встановлення квот на експорт рослинницької та тваринницької продукції 3. Низький рівень попиту платоспроможного населення на продукцію з високою доданою вартістю 4. Активізація (поява) недобросовісних конкурентів 5. Відсутність диференційованого підходу до державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників з урахуванням організаційно-економічних умов їх господарювання
Джерело: розроблено автором.	

обґрунтування категорії гірських населених пунктів, регламентованих ст. 1 Закону України «Про статус гірських населених пунктів в Україні». Незважаючи на важчі умови господарювання аграрних підприємств, які функціонують у Карпатському регіоні України (використання сільськогосподарських угідь на схилістих землях, порівняно низькі якісні показники ґрунтового

покриву), і водночас наявний земельно-ресурсний потенціал на законодавчому рівні для них не передбачено прямих та непрямих (опосередкованих) методів державного впливу.

В умовах обмеженості державних фінансових ресурсів принципово великого значення набуває використання ринкових механізмів екологізації виробничої

діяльності в аграрних підприємствах. В ЄС, який вважається флагманом екологічної політики у глобальному вимірі, особливу увагу приділяють непрямому методу державного економічного регулювання — зеленим публічним закупівлям, які є сильним стимулом для екоінновацій і потребують використання чітких та перевірених екологічних критеріїв для продуктів і послуг під час оголошення тендерних пропозицій.

У світовій економіці цей економічний інструмент з часом відіграватиме вирішальну роль у функціонуванні ресурсоефективної економіки. У зв'язку з цим в обласних програмах агропромислового розвитку Карпатського регіону України слід передбачити механізм зелених публічних закупівель, що сприятимуть екологічній модернізації та трансформації аграрних підприємств.

Висновки

Зважаючи на стратегічно важливе значення екологічно орієнтованої підприємницької діяльності в аграрному секторі Карпатського регіону України, особливої актуальності набувають такі концептуальні аспекти його розвитку: обґрунтування і розроблення нормативно-правового забезпечення з метою визначення критеріїв віднесення місцевостей до гірських; формулювання у статуті господарюючих суб'єктів екологічних принципів управління; реалізація обласних агропромислових програм із відображенням регіональних особливостей здійснення виробничої діяльності в умовах гірських

територій та роль методів державного регулювання.

Системний підхід до реалізації переходу Карпатського регіону України від традиційного сільськогосподарського виробництва до екологічно орієнтованого є ключовою умовою вирішення найважливіших проблем його сталого розвитку: раціонального використання агроєкосистем, зростання зайнятості працездатного населення, підвищення рівня і якості життя сільських жителів, формування достатніх обсягів якісної й безпечної продукції із географічним значенням.

Palenychak O.

Institute of Agriculture of the Carpathian Region of NAAS, vil. Obroshyne, Lviv district, Lviv oblast, 81115, Ukraine; e-mail: lxxan@ukr.net; ORCID: 0000-0001-6880-0029

Conceptual aspects of the development of ecologically oriented entrepreneurship in the agricultural sector of the Carpathian region of Ukraine

Goal. To reveal the conceptual aspects of the development of ecologically oriented entrepreneurship in the agricultural sector at the regional level.

Methods. General and special scientific methods are applied: dialectical, deductive, inductive, analysis and synthesis, grouping, graphic, and SWOT analysis. **Results.** Trends in the concentration of land resources in rather large farms were analyzed. A SWOT analysis of ecologically oriented agricultural production in the Carpathian region of Ukraine was conducted, which made it possible to identify the strengths and weaknesses of its functioning. The conceptual aspects of the development of ecologically oriented agricultural production at the regional level were revealed,

which included: substantiation and development of normative legal support to determine the criteria for the inclusion of areas in mountain areas; implementation of regional agro-industrial programs, which should reflect strategically important issues of stimulating production and reviving traditional areas of specialization in mountainous areas; state support for business entities that carry out production activities in difficult conditions on power lands characterized by relatively low-quality soil cover indicators; formulation of environmental principles of management in the charters of business entities. **Conclusions.** The results of the research can be used to justify the competitive environmental strategy of agricultural enterprises of the Carpathian region of Ukraine, which can become an effective mechanism for realizing their production and resource potential and contribute to the expansion of the capacity of the domestic agro-food market of high-quality and safe products that meet world standards.

Key words: *environment, land use, production resource potential, strategy, products, geographical indication, market.*

DOI: <https://doi.org/10.31073/agrovisnyk202308-09>

Бібліографія

---

1. Ліпич Л.Г., Юцишина Л.О. Інформаційне забезпечення еколого-економічних інтересів підприємства. *Актуальні проблеми економіки*. 2013. № 12. С. 124–131.
2. Мельник П.П. Еколого-економічні основи управління природокористуванням в агроєко-системах. Київ, 2016. 328 с.
3. Сохнич А.Я., Живко З.Б. Державне управління земельними ресурсами в системі управління економікою України: інституційний аспект. *Вестник экономической науки Украины*. 2018. № 1 (34). С.164–169.
4. Дребот О.І., Сахарнацька Л.І., Височанська М.Я. Модель ефективності використання економічного механізму земель сільськогосподарського призначення. *Ефективність державного управління*: зб. наук. пр. Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2018. № 4 (57). Ч. 2. 163–177 с.
5. Ходаківська О.В. Екологізація аграрного виробництва: монографія. Київ, 2015. 350 с.
6. Мішенін Є.В., Ярова І.Є., Дутченко О.М. Еколого-економічна безпека аграрного землекористування: концептуальні орієнтири та організаційні механізми. *Збалансоване природокористування*. 2017. № 2. С. 145–151.
7. Чудовська В.А. Механізм державного регулювання екобезпечного використання земельних ресурсів. *Збалансоване природокористування*. 2015. № 1. С. 65–69.
8. Шкуратов О.І. Організаційно-економічні основи екологічної безпеки в аграрному секторі України: теорія, методологія, практика. Київ: ДКС-Центр, 2016. 356 с.
9. Швиданенко Г.О., Криворучкіна О.В., Матукова Д.Г. Розвиток підприємства на еколого-економічних засадах: монографія. Київ: КНЕУ, 2017. 184 с.
10. Щодо вдосконалення агроєкологічних умов функціонування сільського господарства: аналітична записка Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/1437/>
11. Palenichak O. Ecologically oriented entrepreneurship in the agricultural sector of the Carpathian region of Ukraine: col. monog.: *Science for modern agriculture in the Carpathian region*. Scientific World-NetAkhatAV Karlsruhe. 2021. P. 101–115.
12. Chodyński A. Odpowiedzialność ekologiczna w proaktywnym rozwoju przedsiębiorstw. Kraków. Krakowskiej Akademii im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego. 2011. 264 p.